

СІСТЭМА ВОБРАЗАЎ У ЗАМОЎНАЙ ТРАДЫЦЫІ БЕЛАРУСАЎ ПАДЗВІННЯ

Т.Д. РАБЕЦ

(Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі, Мінск)

Разглядаецца надзвычай цікавая архаічная з'ява – замоўны тэкст у яго разнастайных аспектах з пераважным акцэнтам на сістэме вобразаў замоўнай традыцыі беларусаў Падзвіння і тых паэтычных сродкаў, якія дапамагаюць станаўленню і развіццю замоўных вобразаў. Увага да вобразаў, якія адносяцца да ліку найбольш устойлівых элементаў культуры, абумоўлена актуальнай на сённяшні дзень праблемай рэканструкцыі старажытнай духоўнай культуры. Вывучэнне семантыкі вобразаў замоў з'яўляецца адным з прыарытэтных напрамкаў сучаснай фалькларыстыкі.

Высвятленне сучаснага стану замоўна-заклінальнай традыцыі – адзін з аспектаў важнейшай для фалькларыстыкі праблемы культурнай спадчыны. Гэта – пытанне аб месцы і значэнні замоў у духоўным жыцці нашага сучасніка, аб асаблівасцях фальклорнага працэсу ў нашы дні.

У пачатку XXI стагоддзя склалася такая сітуацыя, калі дзяржаўныя ўлады больш не выступаюць супраць народных лекараў, хутчэй наадварот, і ўлады, і СМІ падтрымліваюць і папулярызуюць іх дзейнасць. Выдаюцца новыя зборнікі замоў і перавыдаюцца старыя, выйшла ў свет новая літаратура па магіі, вядзьмарству і знахарству. Паявіліся новыя «прафесіяналы»: рознага роду знахары, экстрасэнсы, чараўнікі, спецыялісты па народнай медыцыне, якія ў сваёй практыцы часткова выкарыстоўваюць народныя замовы, часткова самі іх складаюць, часткова абапіраюцца на замежныя крыніцы. Запісы і публікацыі апошніх гадоў адлюстроўваюць усё больш узрастаючы ўплыў кніжнай прадукцыі на бытаванне замоўнай традыцыі: людзі купляюць сучасныя выданні замоў, перапісваюць іх, а фалькларысты фіксуюць і зноў публікуюць, пры гэтым нават не заўсёды ведаюць іх першакрыніцу. Не цяжка прадбачыць, што і замовы, складзеныя сучаснымі знахарамі, таксама будуць з цягам часу часткова засвоены традыцыяй і зведаюць на сабе працэс фалькларызацыі.

Такім чынам, можна заўважыць, што ў апошнія гады назіраецца актывізацыя бытавання замоў, якая адзначаецца паўсюдна, але ступень яе інтэнсіўнасці розная па рэгіёнам. Прасочым гэта на прыкладзе замоў, сабраных на тэрыторыі Беларускага Падзвіння.

У калекцыі замоў Падзвіння, прадстаўленай у «Полацкім этнаграфічным зборніку» [1], найбольшая колькасць лекавых замоў. Пры гэтым да нашага часу захаваліся менавіта тыя замовы, якімі валодалі амаль у кожнай вясковай хаце, гэта замовы «Ад скупы», «Ад грыжы», «Ад залатніку», «Ад урокаў», «Ад зубнога болю», «Ад крыві», «Ад змяі», «Ад начніц», «На сон», «Ад рожы», «Ад звіху» і інш. Амаль не сустракаюцца замовы «Ад ліхаманкі», «Ад падвею», «Ад каўтуна». У той жа час з'явіўся цэлы шэраг новатвораў, складзеных па ўсіх канонах класічных узораў замоўнай традыцыі. Гэта замовы «Ад рэўматызму», «Ад паліпаў у носе», «Ад каларацкіх жукоў» і інш.

Тэксты лячэбных замоў беларусаў Падзвіння вызначаюцца кароткай формай і адсутнасцю развернутага шматпланавога апавядальнага элемента і канцовак-закрэпак. Мабыць, кароткасць садзейнічала і іх больш шырокаму ў параўнанні з сюжэтна-складанымі замоўнымі тэкстамі распаўсюджванню сярод носьбітаў традыцыйнай культуры.

Трэба заўважыць, што для замоў канца XX – пачатку XXI стагоддзя характэрна некаторая дэхрысціянізацыя замоўнай традыцыі. У большасці замоў адсутнічае малітоўны ўступ, замовы маюць толькі апавядальную частку і пачынаюць нагадваць прыгаворы, якія суправаджаюць і апісваюць магічныя дзеянні знахара. Аднак усё ж, як сведчаць матэрыялы «Полацкага этнаграфічнага зборніка», некаторыя замовы захавалі традыцыйныя малітоўныя ўступы, характэрныя для замоў пачатку XX стагоддзя, напрыклад, найбольш часта сустракаюцца ўступы: «*Первым разам, добрым часам. Госпадзі, намажы, і Прачыстая Маці, і Сьвяты Міхаіл Архангел, суддзя праведны, намажыце і станьце на помач к рабе божай (імя). Дай, Госпадзі, час добры*» [1, № 24, с. 130]; «*Первым разам, добрым часам. Зара-зарыца, Господняя памашніца. Я са словам, а Бог з помаччу*» [1, № 11, с. 127] і інш. Яшчэ радзей у тэкстах сустракаюцца закрэпкі. У калекцыі замоў беларусаў Падзвіння можна ўбачыць толькі некалькі тэкстаў, не страціўшых гэты структурны элемент, напрыклад, «*Дунуў, дух не мой – Господні. Мой дух прылюбі, а Господні дух стань на помач. Амін*» [1, № 11, с. 127]; «*Дай Божа памоч раба Божлага (імя). Амін!*» [1, № 222, с. 114]; «*Прашу Ісус Хрыста і Госпада Бога, намажы і я намагу*» [1, № 206, с. 112] і інш.

Асобныя сюжэты, формулы, словазлучэнні замоў застаюцца амаль нязменнымі на працягу многіх стагоддзяў. На нашу думку, гэта абумоўлена народнымі вераваннямі ў тое, што замовы толькі тады будуць мець сілу, калі будуць выконвацца без змен і пропускаў. Так, у замоўных тэкстах беларусаў Падзвіння знайшлі адлюстраванне многія віды формул, характэрных увогуле для ўсходнеславянскіх замоў. Сярод іх можна вылучыць:

1) **формулы дзеяння**, якія адлюстроўваюць функцыі персанажаў: формулы выгнання хваробы туды, дзе нічога не адбываецца: «*Ідзіце, пуды, на сухія лясы, на ніцыя лозы, на сухія калоды, дзе людзі і*

жывотныя не ходзяць, пціцы не лятаюць, пцічы голас не заходіць. І там жа вам прапасьці, што б ён (імя) вас не знаў» [1, № 113, с. 98]; **формулы праклёну:** «Хто падумаў тое ліхое, няхай таму той. Траскучыя палена ў калена!» [1, № 7, с. 127]; **формулы знішчэння:** «Будзе ездзіць Міхайла-архайла з вострай сечай, з агнянай печай, будзе вас высйкаць, выжыгаць, к дзесятай часьці высылаць» [1, № 149, с. 102], «Сходзіт Егорый з неба на залатой лесьніцы, сносіт Егорый трыста лук златанёрых і трыста лук златаналотных. Стрэліць, адстрэліваец у раба божья (імя) урокі, прыносы, грыжы бальнай нечасьці і аддаец чорнаму зьверу на хрыбет...» [1, № 73, с. 91]; **формулы пабрацімства:** «Зара-зарніца, родная сястрыца, у цябе дачка, у мяне сын – будзем іх жаніці» [1, № 161, с. 104]; **формула задобрывання:** «Ідзі, спутнік, на баготы, пад асінавыя калоды – там тваі бацькі, маткі гуляюць, кубкі наліваюць, цябе дажыдаюць» [1, № 115, с. 98] і інш.;

2) **формулы «фона»**, якія адлюстроўваюць час, месца дзеяння, месца выгнання, стан персанажаў і іншыя апісальныя моманты замовы: **тапаграфічныя формулы:** «На моры-акіяне стаіць залатая цэркаў. У гэтай цэркве стаіць прастол, ля тога прастола стаіць сам Ісус Хрыстос» [1, № 18, с. 128]; **часавыя формулы:** «Первым разам, добрым часам Госпаду Богу памалюся, Прачыстай Маці пакланюся!» [1, № 23, с. 129]; **формулы цудоўнага загароджвання:** «Ля майго двара – огненная рака, каменная сцяна, царновай трасцінай агражана, Господняй пячацьцю наложана» [1, № 25, с. 130] і інш.;

3) **кампазіцыйныя формулы:** **формулы пераліку:** «...Прачыстая Маці прызі, помачы прынясі к рабе божай (імя) выгаварываць, вымаўляць усякую хваробу: насыльную, нарадную, намоўную, прыгаворную, падумную, паглядную, пасьмешную, пацешную, жаласную, радасную, мужскую, жанскую, дзявочую, хляпечую, рабячую, дзірачую, мінутную, часінную, гадзінную, начную, палуночную, дзянную, палудзенную» [1, № 23, с. 129]; **формулы параўнання:** «Як на моры вална б'ецца, так унутры грызь грызеца. Як на моры вална заміраец, так унутры грызь паміраец» [1, № 173, с. 106] і г.д. Многія замоўныя матывы таксама застаюцца нязменнымі, напрыклад, **матыў змывання хваробы вадой:** «Вадзіца-царыца, чыстая крыніца, амываюць пяскі, крутыя беражкі, амы раб божы Вера глаза...» [1, № 55, с. 89], **матыў загрызанья:** «Грызу грызьць цераз сук» [1, № 174, с. 106] і інш.

У той жа час і замоўная традыцыя ў цэлым, і асобныя элементы тэкстаў замоў досыць значна эвалюцыяніравалі. І ў тэксты замоў, і ў апісанні дзеянняў, якія суправаджаюць іх вымаўленне, трапляюць асобныя сучасныя рэаліі. У многіх замовах сустракаецца сучасная лексіка або лексіка, якой няма ў матэрыялах XIX стагоддзя: «На сінім моры сіні камень ляжыць – буян Ланорскі...» [1, № 80, с. 92], «Сядзіць, нічога не робіць, толькі салфеты засьцілаіць...» [1, № 27, с. 142]. Паралельна з абнаўленьнямі ў змесце замовы нярэдка губляюць рэаліі, якія перастаюць быць актуальнымі. Напрыклад, з пераліку прадстаўнікоў царкоўнай улады знікаюць папы і епіскапы, архіепіскапы і інш. Паступова трансфармуецца стылістыка замоў: новыя рысы паяўляюцца ў адлюстраванні прасторы, знешнасці чалавека і яго ўнутранага жыцця: «Иди на хмарь, на старыи плуг, на горький лук, на ворота деревянные, на поделы окаянные, на свиное рыло» [1, № 28, с. 143], «Спасу я помолюсь, крестом перекрещусь. Дайте мне ветра, воздуха дышать, задыха не знать, не страдаць. Куда крылатая птица отлетает, задых крылами замает, птенцов своих успокаивает» [1, № 22, с. 141]. Многія вобразы і сюжэты запазычваюцца з іншых фальклорных жанраў: «Яжэ прашу цябя, жаба-жабіца, руская дзявіца, устань перада мной, как ліст перад травой» [1, № 42, с. 146], «Вецер, ты магуч, ты дуеш на паднябесьсі, носішся на ўсім сьвеце...» [1, № 95, с. 95].

Важнай праблемай вывучэння асаблівасцей паэтыкі замоў з'яўляецца аналіз тых паэтычных сродкаў, якія дапамагаюць станаўленню і развіццю вобразнай сістэмы замоў. Увага да вобразаў, якія адносяцца да ліку найбольш устойлівых элементаў культуры, абумоўлена актуальнай на сённяшні дзень праблемай рэканструкцыі старажытнай духоўнай культуры. Вывучэнне семантыкі вобразаў замоў з'яўляецца адным з прыарытэтных напрамкаў сучаснай фалькларыстыкі.

Для замоў як для жанру вуснай народнай творчасці характэрна ўстойлівае кола вобразаў. Аднак трэба адзначыць, што пры даследаванні замоўных вобразаў узнікаюць некаторыя цяжкасці, якія зводзяцца да таго, што замова, як і любы абрад, валодае дынамікай: гэта не статычнае адлюстраванне жаданага, а акт, працэс пераходу ад аднаго стану рэчаў да іншага. Яе слушна адзначае Ю.М. Кісялёва, «сітуацыя (аб'ект – яго якасць) узнаўляецца праз дзеянне, у працэсе магічнага акта. Менавіта праз дзеянне-акцыю замаўляючы змяняе стан рэчаў... На ўзроўні сэнсавай арганізацыі замовы мы вылучылі агульны сэнс дзеянняў, у выніку якіх змяняецца рэчаіснасць і здзяйсняецца замаўленне, – акцыю. Акцыя выражаецца ў рытуальных дзеяннях, дзеяннях, які выконваюцца персанажамі ў тэксце або ў адносінах да іх; моўнымі дзеяннямі (загадамі, просьбамі і г.д.)» [2, с. 168]. Такім чынам, можна заўважыць, што ў замоўным сюжэце галоўнымі з'яўляюцца два структурных кампанента: першы – гэта аб'ект, або адрасат, да якога звяртаюцца; другі кампанент – гэта ўласна выражэнне галоўнага прызначэння формулы, выражэнне мэты яе вымаўлення – магічная функцыя. Сувяз паміж персанажамі і іх дзеяннямі ўслед за У.Я. Пропам [3, с. 23] звычайна разглядаюцца наступным чынам: дзеянні, учынкі персанажаў з'яўляюцца пастаяннымі элементамі фальклорнага сюжэта, у той час як самі персанажы, іх вобразы (а разам з імі і атрыбуты) – велічыня пераменная. Гэтыя інварыянтны дзеянні былі названы **функцыямі персанажаў**. Выяўляючы падабенства «інварыянтных персанажаў» і іх функцый у казцы і замове, А.М. Пяскаў выдзяляе ў замове пяць функ-

цый, якія выконваюцца трыма «інварыянтнымі персанажамі»: памочнікам, шкоднікам і прасіцелем. **Памочнік** – персанаж, здольны змагацца са злом – выконвае тры функцыі: 1) прыводзіць да жаданага выніку, 2) звяртаецца да другіх персанажаў з якімі-небудзь патрабаваннямі, 3) «замацоўвае» жаданае. **Шкоднік** – персанаж-носьбіт зла. Яго функцыя – шкодзіць чалавеку або свойскай жывёле. **Прасіцель** – персанаж, які звяртаецца да памочніка з патрабаваннямі ўздзейнічаць на аб'ект або на шкодніка. Функцыя яго – прасіць памочніка аб тым, каб той сваімі дзеяннямі выклікаў жаданае. Аналізуючы функцыі персанажаў у замове, даследчык азначае, што яны вызначаюцца пэўнымі ўстойлівымі слоўнымі канструкцыямі – формуламі. «Гэтыя схемы, якія ляжаць у аснове славеснай часткі замовы, нападваюцца ў канкрэтных тэкстах канкрэтнай семантыкай, якая адпавядае агульнаму значэнню схем (напрыклад, у формуле «памочнік уздзейнічае на аб'ект» у канкрэтным тэксце можа прысутнічаць некалькі памочнікаў..., з функцыяй памочніка можа сумяшчацца функцыя прасіцеля і г.д., але агульнае значэнне накіраванага ўздзеяння застаецца незалежна ад канкрэтнага семантычнага нападуння формулы)» [4, с. 29 – 30].

У залежнасці ад адрасата, называемага ў першай частцы замоўнага сюжэта, другая частка можа змяняцца і выражаць просьбу, загад, патрабаванне або прапанову абмену, сватаўства, пабрацімства і г.д. Суб'ект – хворы або пасрэднік (знахар, шаптуха, бабка і інш.) звяртаецца непасрэдна да хваробы, хворага органа, да прыродных з'яў і стыхій, да раслін, жывёлы, птушак, міфалагічных персанажаў – віноўнікаў хваробы, да персаніфікаваных святых, да Бога, рознага віду прадметаў, рэчаў і г.д. Зварот да пералічаных вышэй персанажаў і прадметаў выкліканы імкненнем пазбавіцца ад пакут, але гэта жаданне можа выражацца па-рознаму: гэта можа быць просьба, пагроза, застрашванне і інш. Просьба можа суправаджацца рознага роду прапановамі: абмен, сватаўства, пабрацімства і інш. На аснове размежавання персанажаў розных узроўняў замовы можна падзяліць на дзве групы. Першая група аб'ядноўваецца зваротамі да хваробы, якая павінна стаць выканаўцам волі, жадання хворага – яна павінна адысці і тым самым вызваліць хворага ад сваёй прысутнасці. Як вядома, па народным уяўленням хвароба ўваходзіць у цела чалавека або ў адзін з яго органаў, дзе і жыве потым, прыносячы пакуты і боль.

Сярод замоў Падзвіння вылучаюцца пераважна тыя, у якіх увасабляюцца такія хваробы, як рожа, начніца, залатнік, удар, звях, урокі і інш. Так, шматлікую групу складаюць замовы ад рожы (26 тэкстаў). Цікава, што ў гэтых замовах хвароба можа ўвасабляцца як у вобразе прыгожай «краснай» [1, № 26, с. 84] або «харошай» [1, № 35, с. 85] дзявіцы, так і ў вобразе трох (чатырох, дванаццаці) руж. Калі рожа паўстае ў жаночым вобразе, то яе адсылаюць на «жоўтыя пяскі, на тільныя ляска, на мяккія падушкі» [1, № 26, с. 84] або «на мхі, на балоты, на ніявявыя лозы» [1, № 35, с. 85] і інш. Для замоў, у якіх рожа выступае ў якасці кветкі, характэрны матывы «Рожа-кветка цвіце, вяне, есыхае» і «Шоў нехта, нёс рожы: усе тры звялі, прапалі», якія вельмі распаўсюджаны на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Спецыфіку замоў ад рожы складаюць асаблівыя эпітэты, якія характарызуюць хваробу па розным прыкметам: 1) па месцу на цэле чалавека: касыявая, нутраная, глазная, ушная і інш.; 2) па каляровай прыкмеце: красная, сіняя, чорная, ружовая, залацістая, серабрыстая і інш.; 3) па крыніцы захворвання: вадзяная, урочлівая, падзіўная, пасьмешная і інш.

У беларускай традыцыі замовы ад залатніку – адна з найбольш распрацаваных функцыянальных груп [5, № 778 – 830, с. 230 – 244]. У большасці замоў Падзвіння абыгрываецца назва хваробы (яе сувязь з золатам): «залатнік-залатнічуга» [1, № 7, с. 81], «залатнік залаценькі» [1, № 10, с. 82], «залатнік залатой, твой рог залатой» [1, № 13, с. 82] і інш. Часта ў тэкстах сустракаюцца і іншыя «залатыя рэаліі»: залатнік ідзе «па залатых дарожках, па залатых кусточках, па залатых масточках, па залатых сьцежках» [1, № 20, с. 83], папіраецца «залатым шастом» [1, № 4, с. 81] і г.д.

Залатнік асэнсоўваецца як адушаўлёная істота; у яго ёсць сваё ганаровае месца на «залатым крэсьлічку» [1, № 11, с. 82]. Хвароба апісваецца такім чынам, быццам залатнік пакінуў сваё месца і вандруе па цэле. Найбольш частотны характар у замовах мае формула «Залатнік, стань на сваё месца». Формула шырока вядома ў беларускіх, рускіх і ўкраінскіх замовах. Можна заўважыць, што ў тэкстах замоў ад залатніку сустракаюцца формулы, характэрныя для іншых функцыянальных груп замоў, так, напрыклад, замовы № 14 і 18 [1, с. 82 – 83] пабудаваны па формуле, якая выкарыстоўваецца ў замовах ад звяху: «Нехта ідзе/едзе, спатыкаецца, звях праходзіць».

Урокі таксама персаніфікуюцца. Паводле народных уяўленняў, урокі (сурокі, падзел, падзіў, нарадка, прыстрэк) узнікаюць пад уплывам благага погляду (злога, зайздроснага вока) або слова ці нават думкі ў бок пацярпеўшага. Яны бываюць розных відаў: «Уціхайцеся, улягайцеся, уроцы, прыроцы: устрэчныя, папярэчныя, завясныя і радасныя, жаночыя і дзявоцкія, мужчынскія і младзенскія...» [1, № 74, с. 91]. Лічыцца, што ўрокі могуць быць наўмысныя і ненаўмысныя. У першым выпадку суб'ектамі ўрокаў з'яўляюцца чараўнікі і ведзьмы, а таксама людзі, якія вылучаюцца сярод іншых сваім незвычайным выглядам або маюць пэўны адхіленні ў здароўі ці паводзінах ад агульнапрынятых нормаў, што магло паказваць на іх сувязь з «іншасветам» (крывое, «краснае», сляпое і г.д. вока). Але найбольш небяспечнымі лічыліся ўрокі, выкліканыя адмысловымі праклёнамі («прымоўленыя», «нагаворныя», «пагаданыя»), што тлумачыцца паганскімі ўяўленнямі аб матэрыяльнай сутнасці і энергетычнасці слова, асабліва прамоўленага ў так званую «благую часіну» (уначы, апоўдні, напярэдадні свята і інш.), калі мяжа з іншасветам робіцца найбольш празрыстай. Узгадаем, што архаічным з'яўляецца суаднясенне ўрокаў з асноўнымі прыроднымі стыхіямі

Краязнаўства і этнаграфія

(ветраное, вадзяное, агнявое, зямное), якія выступаюць не толькі як першакрыніца ўрокаў, але і як сродак пазбаўлення ад іх (зварот па дапамогу ў замовах да Лесавіка, Палевіка, «царыцы-вадзіцы», «цара-сонца», ветру, месяца і г.д.). Значна меншую небяспеку ўяўляюць урокі ненаўмыслныя («пасмешныя», «падзіўныя», «завісныя», «радасныя» і інш.). Асноўнай прычынай падобных урокаў бачылася так званая «благая (дурная) часіна», калі выказаная пахвала ці здзіўленне мелі негатыўныя наступствы. Адсюль распаўсюджаныя формулы-перасцярогі кшталту: «У добры час сказаць, у блягі памаўчаць», «Не пры нас гаворачы» і інш.

Розныя віды ўрокаў патрабуюць і розныя спосабы іх лячэння. Таму адной з першых аперацый значага была дыягностыка («Трыдзець урокаў: які ты ўрок?») і выяўленне крыніцы захворвання з мэтай далейшага лячэння. Эфектыўнымі сродкамі ад ненаўмыслных урокаў лічылася, напрыклад, вада з роту таго, хто сурочыў, ці пралітая праз рэч з адтулінай (Перунова страла, ключ, замок, клямка і інш.), працвягванне дзіцяці паміж ног маці або праз кашулю, што сімвалізавала новае (здаровае) нараджэнне. Наўмыслныя ўрокі здольны лячыць толькі знахары, якія валодаюць адмысловымі замовамі. У замовах знахар звяртаецца за дапамогай да цудоўных памочнікаў: святых, вады, птушак, жывёлы і інш., або ўласнай чароўнай сілай выганяе ўрокі з цела хворага і адсылае іх туды, адкуль яны ўжо не могуць шкодзіць чалавеку.

Цікава, што на тэрыторыі Падзвіння зафіксавана некалькі тэкстаў замоў ад «валасніка». Валасень у старажытнасці ўяўляўся ў выглядзе чарвяка, які трапляе ў цела і прабівае ў мяккіх частках хады і дзіркі. Як паведамляюць некаторыя даследчыкі, «хвароба ўзнікае ад таго, што ў час купання Валасіцік (жывы волас) трапляе пад скуру і поўзае там, – пераважана на руках» [6, с. 96], або ўзнікае быццам бы ад чалавечага воласа, які ўрос у цела; таму знахары і прымушаюць яго выйсці з хворага і абвіцца вакол пальца» [7, с. 8]. Валасень у такой ступені рэальны, што некаторыя яго бачаць і нават вымаюць яго з раны: «Працэс вылечвання скандэнсаваны ў формуле «валасы, ідзіце на каласы». Рытуальнае дзеянне зводзіцца да таго, што пры захаванні адпаведных умоў праз каласы пралівалася на хворае месца гарачая вада. Потым на каласах знаходзілі мноства скручаных валасоў» [8, с. 62]. Параўнаем апісаны рытуал з наступным тэкстам замовы: «Я хадзіла па чыстаму полю, каласкі сабірала, валасень выганяла. Валасень калючы, валасень ламучы, валасень урочны, валасень малочны, валасень касцявы, валасень галаўны, выхадзі на чыстаю вадзіцу, пльві на чыстых азёрах, на чыстых рэках» [1, № 206, с. 112].

Згаданыя вышэй прыклады паказваюць наколькі разнастайныя і цікавыя погляды чалавека на сутнасць і розныя праявы хвароб, што знайшло свае ўвасабленне ў мастацкіх вобразах. Адно бясперэчна, што хваробы – нешта матэрыяльнае, што можна ўзяць у рукі, выгнаць, знішчыць пры дапамозе пэўных фізічных дзеянняў і г.д. Хваробы нярэдка персаніфікуюцца, да іх звяртаюцца як да жывых істот з просьбай або загадам пакінуць чалавека і сысці ў «чужы» свет. Гэтыя ўяўленні сведчаць аб тым, што замовы супраць хвароб вельмі старажытныя і адлюстроўваюць асаблівасці светапогляду чалавека на ранніх этапах яго развіцця, калі развіваліся розныя вераванні, у аснове якіх ляжала адухаўленне сіл прыроды, вера ў тое, што сілай магічнага слова можна ўздзейнічаць на любую хваробу.

Другая група замоў аб'ядноўвае тэксты, у якіх ужо не хвароба будзе выканаўцам просьбы хворага, а пасрэднік, да якога хворы звяртаецца за дапамогай. Пасрэднікі – свяціла, стыхіі, расліны, жывёлы і г.д. – павінны забраць хваробу і даць чалавеку пакой і аблягчэнне. Вобразы гэтай групы надзеланы звышнатуральнымі магічнымі якасцямі і могуць абараніць чалавека ад уздзеяння стыхійных варожых з'яў рэчаіснасці. Звычайна гэта найвышэйшыя сакральныя і магутныя сілы прыроды, якія з увядзеннем хрысціянства трансфармаваліся ў вобразы хрысціянскіх святых, але пры гэтым захавалі свае асноўныя магічныя функцыі, а таксама ўласцівыя для іх атрыбуты.

У замовах Падзвіння знайшлі адлюстраванне як язычніцкія, так і хрысціянскія вобразы-пасрэднікі. Сярод язычніцкіх вобразаў вылучаюцца вобразы зары і вады. Да зары-зарніцы звяртаюцца за дапамогай у большасці замоў ад начніц: «Вячэрняя зарніца, Бож'я памашніца, будзь как родная сястрыца» [1, № 163, с. 104]. Трэба адзначыць, што ва ўсходнеславянскай традыцыі адсутнічаюць этыялагічныя паданні пра зару, але пры больш глыбокім даследаванні генезісу і спецыфікі вобраза зары можна заўважыць падабства «зары-зараніцы» да ведыйскай Ушас: «Зара-зараніца, божая памашніца», «Зара-зарніца, красная дзівіца», «Зорка-зараніца, родная сястрыца» і інш. Так у замоўнай традыцыі ствараецца вобраз зары-царыцы, краснай дзівіцы, памочніцы Бога, блізкай людзям, учынай да іх просьбай. Для тэкстаў замоў ад начніц характэрны матыў «пабрацімства», «кумаўства», «сватання» як асаблівых умоў ажыццяўлення «абмену»: «Зара-зарыца, божая памашніца, вазьмі ў майго дзіцяці начніцы, а дай яму саніцы» [1, № 158, с. 104], «Начніцы-сястрыцы, наце вам хлеб-соль, дайце майму дзіцяці сон» [1, № 170, с. 105]. Акрамя схемы «вазьмі бяссонніцу – дай сон», замовы змяшчаюць клішэ з заклікамі ўстанаўлення сваяцкіх адносін: «Зара-зарніца, родная сястрыца, у цябе дачка, у мяне сын – будзем іх жаніці. Вазьмі ў яго начніцы начныя, паўднёвыя і раннія» [1, № 161, с. 104].

Вобраз вады з'яўляецца галоўным персанажам замоў ад урокаў. Вада ў замовах персаніфікуецца, да яе звяртаюцца як да жывой істоты з асабліва паважлівымі адносінамі: «вадзіца-царыца, чыстая крыніца», «вада-дзівіца, Богу памажніца» (1, № 61, с. 89), або «вадзіца-царыца, усяму сьвету памашніца» (1, № 64, с. 90) і г.д. «Вадзіца-царыца», якая змывае карэнні, каменні, лічыцца універсальным сродкам, здольным змыць любую хваробу: «Вадзіца – харошая славіца, смывала горы і даліны, крутыя беражкі, жоўтыя пяскі,

сырое карэньне і шэрае каменьне. Смой с Рымінага белага цела, чтобы за вочы не балела...» [1, № 75, с. 91]. Погляд на ваду як на ачышчальную стыхію заснаваны на відавочнай і даволі рэальнай якасці вады – змываць усялякую грязь. Гаючыя ўласцівасці вады пры некаторых умовах таксама з’яўляюцца рэальным фактам. Таму зразумела тая роля, якую вада атрымала ў старажытнай знахарскай практыцы, у розных ачышчальных абрадах усходніх славян, як дарэчы, і вельмі многіх іншых народаў. Але звышнатуральныя, магічныя ўласцівасці прыпісваліся, безумоўна, не ўсякай вадзе, а вадзе, чым-небудзь неадзвычайнай: гэта павінна быць «замоўленая» ці «святая» вада, асвечаная папам або набраная з якой-небудзь «святой» крыніцы. Такая вада, на думку веруючых, валодае патэнцыяльнай гаючай і ачышчальнай сілай. Гаючай лічылася яшчэ дажджавая вада, раса, вада, набраная з трох (сямі ці нават дзевяці) рэчак або калодзежаў, а таксама вада, у якой варыліся велікодныя яйкі, якой мылі хлебную дзяху, іконы, якую пралілі праз рэшата, адтуліну ад сучка ў смаліне. Гаючыя здольнасці набывае вада, у якую апускалі лекавыя расліны, вугалькі са сваёй печы, медныя, срэбраныя ці залатыя грошы.

Цікава ўгадаць, што па народных уяўленнях, вада – адна з асноўных касмічных стыхій (побач з зямлёй, паветрам і агнём). У многіх міфалогіях, у тым ліку і ў славянскай, вада звязваецца з пачаткам стварэння Сусвету. Згодна з этылагічнымі паданнямі, зямля была створана з пяску, узятага на дне першпачатковых водаў [9, с. 57]. Па другім паданні, «зямля стаіць на вадзе, а вада на зямлі... Канец зямлі дзесь далёка за морэм, там, дзе зямля стыкаецца з небам... Другія кажуць, што пад зямлёю е рэкі, вазёра й так шмат вады, што каб яна выступіла на землю, та б быў бы зноў патоп і ён заталіў бы ўвесь свет» [10, с. 47 – 48]. Няма амаль ні воднага народа, у якога вада не лічылася б Маці ўсяго жывога, гаючай, ачышчальнай сілай плоднасці. Рускі народ гаварыў у старажытнасці: «Мать-водица – всему царица», «Нет воды – нет жизни» [11, с. 169]. Паняцце аб вадзіцы-царыцы ўзыходзіць як да хрысціянскіх, так і да язычніцкіх уяўленняў. Кантамінацыя гэтых вераванняў вызначыла вобраз райскай ракі, вады ў Эдэме, затым прымеркаваны былі да храма ў Іерусаліме і часткова атасамліваемы з Іарданам. У Ветхім завешце ёсць апавяданне аб прывідах прарока Ізэкііля, дзе Гасподзь паказвае яму нябесны храм, з-пад парога якога цячэ вада на ўсход і дае жыццё: «Потым прывёў ён мяне назад да дзвярэй храма, і вось, з-пад парога храма цячэ вада на ўсход: бо храм стаяў на ўсход, і вада цякла з-пад правага боку храма, па паўднёвы бок ахвярніка... І сказаў мне: гэтая вада цячэ ва ўсходні бок зямлі, сыдзе на раўніну і ўвойдзе ў мора: і воды яго зробяцца здаровымі. І ўсякая жывая істота, якая поўзае там, дзе ўвойдуць два струмяні, будзе жывая... і воды ў мора зробяцца здаровымі, і куды ўвойдзе гэты латок, усё будзе жывое там» [Іез., 47:1, 8, 9] [12, с. 1090].

Сярод вобразаў-пасрэднікаў у замовах Падзвіння, у прыватнасці ў замовах «Ад вяхі і мышынага гнязда» [1, № 29, с. 131] і «Ад рожжы» [1, № 9, с. 136], сустракаюцца вобразы цудоўных птушак, якія «кагцямі-нагцямі» выграбаюць, крыллем размятаюць, дзюбамі выдзёўваюць хваробы: «На сінім моры, на лукаморы, там стаіць дуб, на том дубе сядзіць чорны воран-залатыя крылья, зямчужныя пер’я, стальныя когці. А ты тут, воран, не сядзі, ляці ты к гэтай скаціне, (такой-та) шарсціне. Разьбяры, раскулапай нагцямі-кагцямі, павыбірай вяху, павуціну і мышынае гняздо. Нясі на мхі, на батоты, на ніцыя лозы, дзе вецер не вея, дзе сонца ня грэя, дзе добрыя людзі не ходзяць» [1, № 29, с. 131]. Гэтыя вобразы бяруць пачатак з таго прыёму лячэння, да якога звяртаўся заклінальнік у замоўным абрадзе, які ў сваю чаргу звязаны з уяўленнямі аб магчымасці перадачы хваробы каму- або чаму-небудзь. Хваробу перадаюць, напрыклад, зерню; з гэтай мэтай хворага «абсяваюць», абсыпаюць зернем, а потым куры, здзёўваючы зерне, разам з тым знішчаюць хваробу. Так, пры лячэнні дзіцяці ад «прыткі» і ад «сценя»: дзіця саджаюць на дзежку, тройчы абсяваюць яго зернем, затым склікаюць кур, «штоб оны надбіралы зирнятка – стень большого» [13, с. 166].

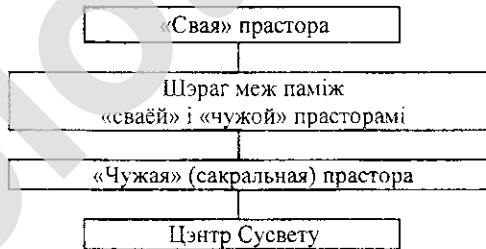
У замовах «Ад начніц» нярэдка сустракаецца зварот за дапамогай да кур: «Добры вечар певень Царык, заморскі пяхух, і курыца Царыца Каця. Вам хлеб соль, дайце (імя) сон» [1, № 28, с. 131], «Курычкі рябыя, наце вам хлеб-соль, а нашаму (імя) дайце сон!» [1, № 166, с. 105]. Пры гэтым працэс замаўлення, як правіла, суправаджаецца абрадавымі дзеяннямі: дзіця нясуць на ранішняй або вячэрняй разы да кур пад сядла і вымаўляюць гэтыя замовы.

Сярод вобразаў хрысціянскіх святых у замовах Падзвіння часцей за ўсё сустракаюцца вобразы Ісуса Хрыста, Бога, Багародзіцы, Яна Златавуста, Ягорыя, Мікалая, Спаса і інш. Вобразы Ісуса Хрыста, Бога і Багародзіцы з’яўляюцца універсальнымі. Яны сустракаюцца ў замовах розных тэматычных груп. У адных выпадках да святых толькі звяртаюцца ў малітоўных уступках і закрэпках: «Я ж тебе працу, я ж тебе малю, ні сама сабой, а Госпадам Богам. Маць Прычыста, прыступі, мой дух палюбі» [1, № 77, с. 92] «Адзін утрох атракаем: Бог Ацец, Бог, Дух Святы. Ах, Божа, мой Божа, я нічога не знаю кроме Госпада Бога і духа Святога, Ісус Хрыста і ўсіх Святых імя тварца» [1, № 79, с. 92]. У другіх выпадках святых з’яўляюцца актыўна дзеючымі асобамі. Яны лечаць, здымаюць боль, знішчаюць хваробы або проста адсылаюць іх у іншасвет: «На чыстым корні, на сінім моры Найсветша Матка Марыя над белым камнем бель бяліла, шоўкі спрадала, кубкі мыла, цяжкую балецьню замаўляла на векі вечныя» [1, № 105, с. 96], «Ішоў Ісус Хрыстос цераз дванаццаць поль, нёс Ісус Хрыстос дванаццаць рож...» [1, № 39, с. 86]. Адным са спосабаў увядзення ў сюжэт вобразаў Ісуса і Багародзіцы з’яўляецца згаданне

іх у сувязі з тымі ці іншымі пакутамі або дзеяннямі, якія ў дадзены момант зведвае на сабе аб'ект замовы, напрыклад, сярод замоў Падзвіння часта сустракаюцца розныя мадэфікацыі хрысціянскай малітвы «Сон Багародзіцы» [1, № 219, с. 113; № 224, с. 115]. Вобраз Ісус нярэдка звязваецца з матывам яго хрышчэння на Іардане [1, № 19, с. 83; № 138, с. 101; № 142, с. 101; № 186, с. 108].

Па нашым назіранням, вобразы хрысціянскіх святых Міхаіла-архангела і Георгія Пераможца выконваюць у замовах функцыю абаронцы, змагара з праціўнікамі чалавека: «*Будзе езьдзіць Міхайла-архайла з вострай сечай, з агнянай печай, будзе вас высыкаць, выжыгаць, к дзесятай часьці высылаць*» [1, № 149, с. 102], «*Сходзіт Егорый з неба на залатой лесьніцы, сносіт Егорый трыста лук златапёрых і трыста лук злата-палотных. Стрэліць, адстрэліваець у раба божья (імя) урокі, прыносы, грыжы бальнай нечасьці і аддаець чорнаму зьверу на хрыбет...*» [1, № 73, с. 91]. Даследуючы генезіс і семантыку гэтых вобразаў, можна заўважыць, што па сваім функцыянальным асаблівасцям яны збліжаюцца з вобразам Перуна на аснове агульнага змеяборчага матыву. Як адзначае Л.Г. Неўская, «трансформы грамавержца – Гасподзь, Міхаіл архангел, Георгій, прарок Ілля і інш. – у замове ўжываюцца як абсалютныя сінонімы, і ў выпадку выраджэння тэксту з'яўляюцца адзіным знакам, які ўказвае на залежнасць і вытворнасць замоўнага тэксту ад міфалагічнага...» [15, с. 71].

Вялікую групу складаюць вобразы, якія садзейнічаюць ажыццяўленню сітуацыі ў рэчаіснасць і ўзмацняюць магічнае ўздзеянне замовы. Гэта месца, час выкарыстання замовы, элементы малітоўных уступаў і закрэпкі. Большасць замоў, згубіўшы ў працэсе бытавання яўную сувязь з рытуалам, не маглі не захаваць асноўныя семантычныя прыкметы абрадавых дзеянняў, якія ў працэсе развіцця набылі, як правіла, міфалагічны сэнс. У сувязі з гэтым у замовах адлюстравалася асаблівая сакральная міфалагічная прастора, у якой адбываецца магічнае дзеянне. Перш, чым звярнуцца за дапамогай да чароўнага пасрэдніка (памочніка, абаронцы, апекуна або наадварот да праціўніка), суб'ект дзеяння (знахар або сам хворы) павінен устанавіць непасрэдны кантакт з іншасветам, увайсці ў яго. У адных замовах гэты момант як бы сам сабой зразумелы і фармальна ў тэксце не адлюстраваны (гэта ў асноўным невялікія тэксты, пазбаўленыя эпічнага зачыну): «*На чыстым корні, на сінім моры Найсветша Матка Марыя над белым камнем бель бяліла...*» [1, № 105, с. 96]; у другіх тэкстах, забяспечаных такім зачынам, уваходу суб'екта ў нябачны свет адпавядае апісанне яго шляху праз міфалагічную прастору: «*Выйду я ў чыстае поле, гляну на сінія мара, там стаіць вярба. У той вярбе – нара*» [1, № 21, с. 129]. Міфалагічная прастора, як правіла, пабудавана па пэўнай мадэлі і запоўнена вобразамі-аб'ектамі, якія вызначаюць шлях суб'екта магічнага дзеяння да цэнтра сакральнай прасторы, дзе толькі і магчыма вырашэнне той ці іншай крызіснай сітуацыі. Выхад са «свай» прасторы падразумевае пераадоленне шэрага меж, з улікам якіх шлях героя да цэнтра сакральнай прасторы можна ўдзіць у выглядзе наступнай схемы:

Аднак трэба адзначыць, што ў замовах Беларускага Падзвіння матыву выхаду персанажа ў сакральную прастору мае няпоўную форму. У тэкстах замоў амаль не сустракаюцца формулы, якія адпавядаюць першым двум элементам схемы, у замовах адразу апісваецца сакральная прастора, дзе адбываецца замоўнае дзеянне: «*Устану я раненька, умыюся я бела-бяленька, выйду я ў чыстае поле, памалюся я Госпаду вярненька: «На полі на Буяне, на моры на Сіянні ляжыць Латар – белы камень. На том Латарэ, на белам камені Прачыстая Маць Сьвятого Спасіцеля садзержала...*» [1, № 24, с. 130]. Найбольш значныя локусы для дзеяння замоўных персанажаў – гэта «мора», «поле», «камень». Яны з'яўляюцца універсальнымі, таму што каля іх выконваюцца практычна ўсе дзеянні.

Праведзенае даследаванне паказвае, што вобразы замоў Беларускага Падзвіння даволі рознабаковыя, яскравыя і самабытныя. Аднак можна заўважыць, што рэгіянальная спецыфіка замоўных вобразаў беларусаў Падзвіння фарміруецца на глебе разнастайных традыцый усходнеславянскай замоўнай традыцыі і з'яўляецца яе неад'емнай часткай.

ЛІТАРАТУРА

1. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 1. Народная медыцына беларусаў Падзвіння: у 2 ч. / склад. А.У. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – Ч. 1. – 148 с.

2. Киселева, Ю.М. Композиционные разновидности русских лечебных и любовных заговорных формул / Ю.М. Киселева // Славянская традиционная культура и современный мир: сб. материалов науч. конф. – М.: Гос. респ. центр рус. ф-ра, 2002. – Вып. 4. – С. 166 – 178.
3. Пропп, В.Я. Морфология сказки / В.Я. Пропп. – М.: Наука, 1969.
4. Песков, А.М. Об устойчивых поэтических элементах русского заговора / А.М. Песков // Филология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – Вып. 5. – С. 26 – 39.
5. Замовы / рэдкал.: А.С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – 597 с.
6. Романов, Е.Р. Белорусский сборник: Заговоры, апокрифы и духовные стихи / Е.Р. Романов. – Витебск: Тип-лит. Г.А. Малкина, 1891. – Вып. 5. – 452 с.
7. Сборник малороссийских заклинаний / сост. П.С. Ефименком // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.: Университетская тап., 1874. – Кн. 1. II: Материалы отечественные. – VI. – 70 с.
8. Валодзіна Т. Валасень // Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўнік / Т. Валодзіна [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
9. Зайкоўскі, Э. Вада // Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / Э. Зайкоўскі [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – С. 57 – 59.
10. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / прадм. У.К. Касько; маст. В.Р. Мішчанка. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
11. Шахнович, М.И. Первобытная мифология и философия / М.И. Шахнович. – Л.: Наука, 1971. – 240 с.
12. Біблія. Кнігі Сьвятога Пісанья Старога і Новага Запавету / пераклад В. Сёмуха. – 1-е выд. World Wide Printing Duncanville. – USA, 2002. – 1534 с.
13. Добровольский, В.Н. Смоленский этнографический сборник: в 4 ч. / сост. В.Н. Добровольский. – СПб. – М., 1891 – 1903. – Ч. 1. СПб., 1891.
14. Славянские древности: Этнолингвист. словарь: в 5-ти т. / под ред. Н.И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1. – 584 с.
15. Невская, Л.Г. О заговорной реализации одного эпизода основного мифа / Л.Г. Невская // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора: тез. и предварит. материалы к симпози.: в 2 ч. – М.: Наука, 1988. – Ч. 1. – С. 69 – 72.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ, АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ БЕЛОРУССКОГО ПОДВИНЬЯ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

канд. филол. наук, доц. С.М. СОРОКО
(Полоцкий государственный университет)

Анализируется процесс проведения в XIX веке научных исследований Северо-Западного края Российской империи через деятельность в регионах Губернских статистических комитетов, которые работали в непосредственном контакте между собой и географическими, археологическими, антропологическими, историческими научными сообществами, образующимися в это же время в Санкт-Петербурге и Москве. Проводится идея о синкретичном характере первоначально проводимых исследований Подвинья официальными государственными и общественными структурами на местах, постепенном разделении научных направлений и непосредственной связи полевых исследований с задачами и планами развития российской науки, которая сама в XIX веке находилась на стадии становления. Приводятся подтверждающие факты, что результаты многочисленных исследований Подвинья постоянно публиковались на страницах официального издания Витебской губернии – «Витебских губернских ведомостей», одновременно проходя патентование и апробацию полученных результатов.

Системное научное исследование белорусского края и культуры белорусов было начато в XIX веке в Российской империи. В первой половине XIX века эту работу вели ученые Российской академии наук, Московского общества истории и древностей Российских, Русского географического общества, а также отдельные представители передовой интеллигенции края, работающие или сотрудничающие с различными государственными и общественными организациями [1, с. 213]. Результаты исследований непременно публиковали официальные издания Санкт-Петербурга, Москвы или местные губернские ведомости. В это время официальные периодические издания Российской империи выполняли своеобразную патентную функцию, подтверждая самим фактом опубликованной информации право автора на научную разработку или изобретение. В Витебской губернии с 1838 года таким авторитетным официальным изданием были «Витебские губернские ведомости», причем, единственным светским периодическим изданием Подвинья вплоть до 1890-х годов, когда система прессы Северо-Западного края стала качественно меняться [2].